

Srednja škola Zvane Črnje
Rovinj-Rovigno
Istarska županija

Tabakine i društveni značaj

Zavičajna nastava
Mentor: Mira Butigan-Tomić, prof.
Rovinj, svibanj 2026.

1. Uvod

Tvornica duhana Rovinj¹ jedan je od simbola grada Rovinja, a uz turizam i izvor prosperiteta njegovih građana. Svoje začetke vuče još od prije gotovo 130 godina, a mi smo odlučili istražiti dio njezina razvoja u prošlosti. Tijekom tog razdoblja bila je svjedokom mnogih otkrića, promjena trendova i presudnih događaja u svijetu koji su snažno utjecali na njezin razvoj. U razdoblju koje ćemo istražiti tvornica je djelovala u dvije velike države i preživjela je oba velika rata 20. stoljeća: Prvi i Drugi svjetski rat. U tvornici su pretežno radile žene, popularno nazvane *tabacheîne*. One su neizostavni dio povijesti tvornice koja je svoje ime i slavu sagradila na njihovoj marljivosti i spretnome radu. Namjera nam je bila istražiti tvornicu duhana od njezina osnutka do kraja Drugog svjetskog rata, odnosno oslobođenja Istre, kao prekretnicu u razvoju tvornice, ali i vremensku točku u kojoj se dodiruju dvije društvene epohe.

Za ciljeve našega rada postavili smo:

- Istražiti uzroke osnutka tvornice duhana u Rovinju te istražiti koji su ljudi presudno utjecali na njezin razvoj
- Upoznati razvoj tvornice duhana i smjestiti ga u kontekst razdoblja u kojem je osnovana i u kojem se razvijala
- Istražiti društveni značaj i život *tabacheîna*²
- Istražiti utjecaj tvornice duhana na gospodarske i društvene promjene u gradu Rovinju

Naše se istraživanje sastojalo od nekoliko koraka:

- Proučavanje stručne literature
- Posjet Duhanskom muzeju koji se nalazi u okrilju nekadašnje tvornice kako bismo proučili izvornu povijesnu građu

¹Nedavno premještena u Kanfanar

²Na rovinjskom dijalektu, tal. tabacchina, hrv. tabakina

- Posjet Muzeju Grada Rovinja-Rovigno i razgovor s povjesničarkom, koja se bavi poviješću Rovinja
 - Posjet Sveučilišnoj knjižnici u Puli u potrazi za predmetnom literaturom
 - Posjet Centru za povijesna istraživanja u Rovinju i razgovor s povjesničarom prof. Marinom Budicinom
- Prilikom proučavanja stručne literature ponegdje smo pronašli proturječne ili nepotpune podatke te smo prednost dali onim podacima koje smo dobili od povjesničara.

2. Naše istraživanje i povijesni izvori

Istraživanje smo započeli u Muzeju Grada Rovinja-Rovigno gdje smo razgovarali s povjesničarkom Katarinom Marić. Ona nas je uputila u daljnje istraživanje i preporučila nam stručnu literaturu. Posjetili smo zgradu prvotne tvornice duhana u Rovinju gdje se sada nalazi Centro di ricerche storice³. Kontaktirali smo ured glasnogovornika Adris grupe⁴ te smo dogovorili posjet Duhanskom muzeju koji se nalazi u krugu nekadašnje tvornice. U njemu smo pronašli originalne planove nekadašnje tvornice duhana, slike koje prikazuju tadašnje uvjete rada u tvornici, originalnu matičnu knjigu tvornice, originalne radne knjižice, omote nekadašnjih cigara i cigareta te vjernu presliku izvješća koje je Merkl von Reinsee uputio ministru financija. Ponovno smo se uputili u Muzej gdje smo proučavali razglednice i slike iz toga doba kako bismo više saznali o izgledu i socijalnom statusu *tabacheîna* i izgledu tvornice. Posjetili smo Sveučilišnu knjižnicu u Puli gdje smo pronašli vrlo vrijednu knjižicu izdanu 1972. god. povodom obilježavanja stote godišnjice tvornice. Posjetili smo i prof. Marina Budicina, povjesničara koji nam je svojim znanjem upotpunio sliku o tvornici iz razdoblja od nastanka do kraja Drugog svjetskog rata.

³Centar za povijesna istraživanja

⁴Korporacija u čijem se sastavu nalazi sadašnja Tvornica duhana Rovinj

3. Istra i Rovinj u 19.stoljeću

.Globalni događaji i otkrića odražavali su se kako na prilike u Istri tako i u Rovinju. Jedan od najvažnijih događaja na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće bio je prijelaz s manufakture na industrijsku proizvodnju, tzv. „industrijska revolucija“. Zahrvala je prvo Englesku⁵, a kasnije ostale europske zemlje. Istra je relativno rano, već od sredine 19. stoljeća, bila zahvaćena njome ponajviše zaslugom gradova Pule i Rovinja.

⁵Između 1760. i 1830. god.

⁶Samo je pulski Arsenal, čiji je temeljni kamen postavljen 1856. god, privukao 2000 radnika.

⁷Od toga približno polovina u Pulu.

⁸Bilo je to prvo industrijsko postrojenje unutar starogradske jezgre.

⁹Preteča Gospodarske komore.

Pula je sredinom 19. stoljeća bila pionir industrijalizacije i zbog činjenice da je izabrana za sjedište austrijske ratne luke i brodogradilišta, čija je izgradnja započela 1848. god. To je bio važan čimbenik koji je privlačio stanovništvo iz svih dijelova Istre da se presele u Pulu⁶. U Istri je 19. stoljeće obilježila bolna prilagodba novom dobu koje je uzrokovalo krizu tradicionalnih istarskih gradića, temeljenih na zemljoradnji i sitnom obrtu. Kriza nije mimoišla ni Rovinj i njegovo pomorstvo temeljeno na jedrenjacima te s tijekom 19. stoljeća iz njega iselilo oko 4800 žitelja⁷.

Unatoč tim poteškoćama, grad se dobro prilagodio te je on ipak uspio odgovoriti na nove gospodarske izazove industrijsko- obrtničkog tipa. Tako se u Rovinju otvaraju tvornica tjestenine 1847. god., nove uljare za masline, tvornica Portland cementa 1852. god., tvornica sapuna 1854. god., Prva istarska tiskara" obitelji Coana 1859. god., tvornica svijeća⁸ 1878. god., tvornica stakla 1882. god., tvornica za preradbu ribe 1882. god., i destilerija obitelji Vianelli 1882. god.. O važnosti Rovinja svjedoči i činjenica da je 1850. god. u gradu osnovana Komora za trgovinu i industriju Istre⁹.

4. Razvoj tvornice duhana u Rovinju

4.1. Osnivanje tvornice duhana u Rovinju

Začeci rovinjske tvornice duhana sežu do davne 1872. god. kada je 16. kolovoza, u prizemlju preuređene zgrade srednjovjekovnog skladišta žita i brašna (početkom 19. stoljeća koristila se i kao kasarna) u Ulici San Damiano¹⁰ otvoren skromni pogon za preradu duhana, tzv. *I.R. Manufatura tabacchi*¹¹. Najzaslužniji za osnivanje ovog pogona je bio tadašnji gradonačelnik Rovinja, dr. Matteo Campitelli¹² koji se kod tadašnjeg ministra financija¹³ još od listopada 1871. god. zalagao za otvaranje tvornice duhana u Rovinju. Kako je nekoliko godina prije državna duhanska industrija izgubila nekoliko tvornica uslijed gubitka regija Lombardije i Veneta, državi je bilo u interesu otvoriti nove tvornice duhana, pa je odobren zahtjev grada Rovinja.

Gradonačelnik je uočio kako je osnivanje tvornice duhana rješenje gospodarskih problema koji su tada vladali u gradu, odnosno velikog broja nezaposlenih žena te u manjoj mjeri muškaraca koji su odlazili raditi u pulski Arsenal ili drugdje. Grad Rovinj¹⁴ je u svrhu otvaranja tvornice duhana ustupio spomenutu zgradu kasarne te utrošio novce za njezino preuređenje. Po podacima koje smo pronašli u prvoj matičnoj knjizi tvornice prve radnice bile su Maria Longo¹⁵ i Maria Devescovi¹⁶.

¹⁰Današnji Trg Matteotti

¹¹Tj, Carsko-Kraljevska Tvornica Duhana.; od samog početka u sastavu austrijskog državnog monopola.

¹² Kasnije senator u austrougarskom parlamentu i Pokrajinski kapetan

¹³Zadužen za duhansku industriju.

¹⁴Od 1870. god. administrativno autonomno područje s vlastitim općinskim statutom.

¹⁵Rođena Carlevalis.

¹⁶Rođena Abba.

4.2 Razvoj tvornice za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije

Od svog osnutka, pa sve do kraja Prvog svjetskog rata rovinjska tvornica duhana je bila u sastavu državnog monopola, *k.k. Tabak-regie*¹⁷ koji se sastojao od tridesetak tvornica diljem austrijskog dijela države. One su zadovoljavale potrebe stanovnika Monarhije¹⁸ za duhanskim proizvodima. Kako je to bilo veliko tržište, a potražnja za duhanskim proizvodima velika, duhanska industrija je bila izvor velikih prihoda za državnu kasu. Među duhanskim proizvodima koji su se tada proizvodili diljem carstva, pa tako i u Rovinju, dominirale su cigare, dok su cigarete bile tek novotarija otkrivena u vrijeme Krimskog rata¹⁹. O tome svjedoči i podatak da se u vrijeme osnivanja tvornice proizvodilo mnogo više²⁰ cigara nego cigareta. Valja istaknuti da je rovinjska tvornica bila jedina tvornica u državnom monopolu koja je imala široki asortiman proizvodnje, jer su se u ostalim tvornicama proizvodile samo jedna ili dvije vrste proizvoda.

Po osnutku tvornice u Rovinju vlada veliki interes djevojaka za zapošljavanje te se za posao u tvornici prijavljuje njih oko 700 što i ne čudi zbog velikog broja nezaposlenih u gradu. Radnice tvornice su bile pretežito Rovinjke te žene iz okolnih mjesta, dok su rukovodioci i šefovi bili stranci. Broj radnika u tvornici postupno raste te početkom 1874. god. broj zaposlenih dostiže 401, od toga je bilo 391 žena²¹. Radnice su radile za 12 stolova, a imale su na raspolaganju i 13 ručno pokretanih strojeva²². Vremenom se povećava i broj proizvedenih cigara u rovinjskoj tvornici, od 242 tisuće komada proizvedenih 1872. god., doseže malo manje od 16 milijuna komada 1875. god. Unatoč zavidnom porastu proizvodnje, daljnji razvoj tvornice koči skućeni prostor bivše kasarne, a ručne strojeve treba što prije zamijeniti motornim²³. Najzaslužnijim za rješenje tog problema smatra se državni savjetnik Merkl von Reinsee koji se u izvještaju ministru financija 1872. god zalaže za izgradnju nove, veće tvornice duhana u Rovinju.

¹⁷Njem. Kaiserlich - königliche, carsko-kraljevska duhanska tvrtka.

¹⁸Kojih je tada bilo približno 50 mil.

¹⁹Od 1856. do 1863. god.

²⁰Omjer je bio 40:1.

²¹Pretežno mlađe od 35 godina, 100 djevojčica mlađih od 14 god.

²²Motači duhana, stroj za pakiranje, preše, štrcaljke i sušionica.

²³Koji su se u tvornicama duhana u svijetu počeli primjenjivati još od 1851. god

Nacrti za izgradnju tvornice napravljeni su još 1873. i 1874. god., a nova skladna upravna zgrada i, iza nje, veliko trokatno proizvodno zdanje (u obliku slova „U“), sagrađeni su 1875. god. na prekrasnoj i tada funkcionalnoj lokaciji, u središtu južnog lučkog akvatorija, na samoj periferiji tadašnjeg urbanog tkiva. Izgradnjom prve faze nove tvornice, rovinjska tvornica duhana ostvaruje sve uvjete za napredak te se 1885. godine ugrađuju prvi motori čime je započela mehanizacija proizvodnog procesa. Godine 1894. i 1900. dolazi do prve rekonstrukcije, odnosno do izgradnje dodatnih struktura i postrojenja. Godine 1901. počinje se graditi prostrano skladište iza velikog proizvodnog zdanja, a četiri godine kasnije gradi se (prema jugu, bočno od upravne zgrade) i velika trokatna proizvodna zgrada (u obliku slova „L“), a ispred nje i visoki dimnjak te cisterna. Velebne zgrade nove tvornice se savršeno uklapaju u carsko-kraljevski obalni stil kojim su izgrađeni mnogi javni objekti za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije duž istočne jadranske obale. Na proizvodnju rovinjske tvornice utječe i promjena trendova u uživanju duhanskih proizvoda te se tako u Rovinju 1886. god. proizvode i prve cigarete.

Na početku je to bio relativno malen broj od 14 tisuća komada, no promjenom pušačkih navika u sljedećim desetljećima, cigarete su višestruko nadmašile cigare. Rovinjska tvornica duhana svoj zenit u vrijeme Austro-Ugarske Monarhije doseže pred sam početak Prvog svjetskog rata (1910. god. Rovinj broji 12.323 stanovnika) kada broji gotovo 1100 zaposlenika, a proizvodnja se podiže na oko 35 milijuna cigara i oko 275 milijuna cigareta godišnje.

4.3. Od početka Prvog do kraja Drugog svjetskog rata

Početak Prvog svjetskog rata, odlasci na bojišnicu, a osobito prisilno preseljavanje kompletnog civilnog stanovništva²⁴ u izbjegličke logore u unutrašnjosti Austro-Ugarske

Monarhije²⁵ potpuno su ispraznili grad i doveli do zatvaranja svih industrijsko-obrtničkih pogona, uključujući i onih tvornice duhana. Postrojenja koja se nalaze u tvornici, *k.k. Tabak-regie* seli u Austriju.

Po završetku Prvog svjetskog rata i raspada Austro-Ugarske monarhije, Istru 1918. god. okupiraju talijanske trupe. Rapallskim ugovorom 1920. god. je i pravno potpala pod Kraljevinu Italiju, a 1923. god. je službeno uvrštena u civilni područno-upravni ustroj Kraljevine, odnosno u novonastalu *Provincia dell'Istria*²⁶. Time i rovinjska tvornica duhana potpada pod talijanski državni monopol. Tvornica nažalost dijeli sudbinu Istre između dva svjetska rata koju je obilježilo potpuno podređenje gospodarstva talijanskim interesima. I u Rovinju brojni prijeratni pogoni ostaju zatvoreni, a u rovinjsku tvornicu duhana talijanski monopol doprema zastarjele i derutne strojeve te rovinjskoj tvornici određuje proizvodnju lošijih marki cigareta²⁷.

ROVIGNO.

Fabbrica Tabacchi.

²⁴S područja koje se prostiralo od Linskog do Raškog kanala, uključujući i Rovinj.

Također, u prvim godinama iza rata, dolazi do smanjenja broja radnika u tvornici koji tada iznosi 740. Tek iza 1922. god. dopremaju se novi strojevi i zapošljava se novih 120 radnika. Kod zapošljavanja novih radnika, rukovodstvo daje prednost onima sklonim novom režimu što je izazvalo nezadovoljstvo ostalih radnika. Nezadovoljstvo je posebno izraženo pod fašističkim režimom²⁸ kada rovinjska tvornica postaje jedno od uporišta lokalnog antifašizma i radničkog pokreta. Valja istaknuti kako su radnice tvornice 1921. god. organizirale *lanac solidarnosti* te su za rudare iz Labinske republike²⁹, koji su čekali suđenje³⁰, prikupljale hranu i novac.

Bez obzira na tešku političku situaciju tvornica duhana krajem 20-tih i tijekom 30-tih godina 20. stoljeća, u razdoblju talijanske kontrolirane autarhične ekonomije, obilježava postupni rast te uspijeva zauzeti istaknuto mjesto u istarskom gospodarstvu.

²⁵ U danima nakon objave rata Italije Austro-Ugarskoj 24. svibnja 1915. god.; Veći dio stanovništva vratio se u Rovinj krajem 1917. i početkom 1918. god.

²⁶Istarsku Pokrajinu

²⁷„Popolare“, „Nazionale“ i „Tre stelle“

²⁸Od 1922. god.

²⁹Kratkotrajna samoupravna republika koju su rudari s područja Labina proglasili 2.ožujka 1921. god tijekom rudarskog štrajka.

³⁰U zatvoru u Rovinju.

Početak Drugog svjetskog rata i ulazak Italije u Rat (10. lipnja 1940. god.) za Rovinj su značili početak izrazito teškog razdoblja prepunog dramatičnih vojnih i političkih obrata od pada Italije sve do pristupanja lokalnog antifašizma jugoslavenskom partizanskom pokretu. To se stanje negativno odrazilo i na djelatnost tvornice duhana koja zbog ratnih potreba mora prijeći na rad u tri smjene. No ubrzo, i prije pada fašizma³¹, a osobito nakon potpisivanja primirja i kapitulacije Italije³², većina se radnika aktivno uključuje u jugoslavenski Narodnooslobodilački pokret.

Tijekom Drugog svjetskog rata, radnice od 1942. god. potpomažu partizane pošiljkama lijekova, cigareta i odjeće koja se šivala u tvornici, a da za to rukovodstvo, koje je bilo na strani fašističke Italije, nije znalo. 30. travnja 1945. god. jedinice 2. istarskog partizanskog bataljuna ulaze u Rovinj i time završava jedno, a počinje drugo razdoblje u povijesti Istre i Rovinja, samim time i u razvoju rovinjske tvornice duhana.

³¹25.srpnja 1943. god.

³²8.rujna 1943. god.

5. Značaj tvornice duhana u razvoju grada Rovinja

5.1. Gospodarski značaj

Utjecaj izgradnje tvornice na promjenu gospodarske slike grada Rovinja bio je velik, što i ne čudi s obzirom da se dr. Campitelli založio za izgradnju tvornice upravo kako bi smanjio nezaposlenosti u gradu. Otvaranjem tvornice duhana u Rovinju otvorila su se brojna radna mjesta koja su se vrlo brzo popunila. O tadašnjoj potrebi za otvaranjem novih radnih mjesta svjedoči činjenica da se za 400-tinjak radnih mjesta predbilježilo čak oko 700 radnica. Rovinj se upravo otvaranjem tvornice duhana potpuno prilagodio industrijskom dobu. Godine 1780., devedesetak godina prije otvaranje tvornice, 60% radno aktivnog stanovništva Rovinja se bavilo ribarstvom i poljoprivredom, 15% pomorstvom, 11% obrtom i oko 5% trgovinom, što je karakteristična zastupljenost djelatnosti za predindustrijsko doba. Sto godina kasnije, 1880. god. industrija preuzima primat te je čak 37% posto radno aktivnog stanovništva Rovinja zaposleno u industriji, dok se poljoprivredom i ribarstvom bavi 31%, pomorstvom 7%, a trgovinom 3% radno aktivnog stanovništva grada Rovinja. Ovakva zastupljenost djelatnosti je pokazatelj da je Rovinj uhvatio korak sa industrijskim dobom, a čemu je posebno doprinijela upravo tvornica duhana jer njeni radnici, odnosno radnice, čine gotovo 50% zaposlenih u industriji u gradu. Tvornica duhana je od svog osnutka do Drugog svjetskog rata bila nositelj razvoja industrije i prosperiteta grada.

5.2. *Tabacheîne* i društveni značaj

Otvaranje novih radnih mjesta, koje je donijelo otvaranje tvornice, otvorilo je put za zapošljavanje velikog broja nezaposlenih mladih žena u gradu Rovinju. Iako je radni dan trajao 10 sati, a nadnice u tvornici razmjerno niske, one su bile veće od onih koje su žene mogle zaraditi na drugim poslovima u gradu Rovinju, te je radno mjesto u tvornici radnicama osiguravalo poseban status u gradu.

Tabacheîne, radnice u tvornici duhana, time su imale vlastiti izvor prihoda te su bile financijski neovisne o muškarcima. Dapače, bile su vrlo poželjne udavače ne samo, kako kaže jedan od najljepših rovinjskih narodnih napjeva, zbog onih svojih „velikih očiju, tamnih i plavih“ i „košuljica bijelih, crvenih i zelenih“, nego i zbog zarade koju su svakih petnaest dana (tzv. *quindiseîne*, tj. petnaestine) donosile u dom i time popravljale financijsko stanje u brojnim rovinjskim obiteljima. To smatramo veoma važnim u pogledu ostvarivanja ženskih prava jer su time žene u Rovinju bile ekonomski ravnopravne i neovisne. Time su prava žena u Rovinju bila ispred svog vremena³³.

³³ Prva zemlja u kojoj su žene stekle pravo glasa je Novi Zeland 1893. god.

Prema fotografijama lako se može uočiti da su bile elegantno i lijepo odjevene te da su neke od njih nosile zlatne lančice i prstenje. Na fotografijama *tabacheîne* su odjevene u svečaniju odjeću sašivenu po tadašnjoj modi, za razliku od njih ostale žene na razglednicama su odjevene skromnije. U novoj tvornici su uređene i jaslje gdje su radnice mogle njegovateljicama povjeriti svoju djecu što je olakšavalo život tim mladim ženama.

6. Zaključak

Tvornica duhana je od svog osnutka, 1872. god. pa do danas bila jedan od stupova industrije i gospodarstva grada. Tvornica je osnovana u doba kada je u Rovinju bio veliki broj nezaposlenih žena, a jedan od problema grada je bila visoka stopa emigracije kao posljedica sporog prilagođavanja industrijskom dobu. S druge strane, austrijski državni monopol, je tada, zbog teritorijalnih gubitaka, ostao bez nekoliko tvornica duhana pa se osjećala potreba za otvaranjem novih tvornica. Zbog toga je na obostranu korist odobrena molba gradonačelnika Rovinja, dr. Mattea Campitellija za otvaranjem tvornice. Vremenom je taj pogon postajao premali i zalaganjem je Merkla von Reinseea sagrađena nova, veća tvornica. U promatranom periodu razvoja, tvornica duhana je prošla kroz više faza. Prvu fazu je obilježio razvoj od skromnog obrta do visokorazvijene tvornice koja je bila djelom austrijske duhanske industrije.

Drugu fazu, naročito tijekom prvog desetljeća pod okriljem talijanskog državnog monopola, obilježila je stagnacija kada je tvornica bila žrtvom tadašnje politike Kraljevine Italije prema Istri. Tijekom Prvog svjetskog rata tvornica nije radila, a za vrijeme Drugog svjetskog rata radnici u tvornici su potpomagali oslobođenje Istre od fašista. Na količinu i vrstu proizvodnje tvornice su utjecali svjetski trendovi pa je tako proizvodnja cigareta postupno potisnula u drugi plan proizvodnju cigara koja je u početku bila dominantna. *Tabacheîne* - radnice u tvornici duhana, imale su vlastiti izvor prihoda te su bile financijski ravnopravne muškarcima i samim time jamac financijske egzistencije svojih obitelji. Njihov posao je bio težak, ali su imale sigurna i veća primanja od onih koje su imale žene koje su radile druge poslove. Osnivanje i razvoj tvornice duhana u Rovinju su izmijenili gospodarsku sliku Rovinja i značajno smanjili nezaposlenost u gradu te je ova tvornica bila jedan od nositelja prosperiteta grada. Tvornica je bila i nositelj društvenih aktivnosti organiziravši brojne glazbene i sportske aktivnosti te vatrogasnu jedinicu.

1. Sažetak

Tvornica duhana je bila jedan od simbola grada Rovinja te jedan od stupova na kojem se temeljila industrija i gospodarstvo grada. **Korijene** vuče iz **skromnog pogona** za preradu duhana osnovanog davne **1872.** godine. Najzaslužniji za otvaranje tog pogona je bio gradonačelnik Rovinj dr. **Matteo Campitelli**. U tvornici se zapošljava velik broj žena, popularno nazvanih **Tabacheîne** čiji je posao bio vrlo naporan, ali je bio relativno dobro plaćen pa su one bile **financijski samostalne**. Kasnije je radi modernizacije **tvornica premješšana** u novoizgrađeni tvornički kompleks. Tvornica se **brzo razvijala** u vremenu do početka Prvog svjetskog rata do kada je **Rovinj** bio **u sastavu Austro- Ugarske monarhije**. Slijedeći svjetske trendove, **proizvodnja cigareta** u rovinjskoj tvornici preuzima primat nad **proizvodnjom cigara**. Nakon Prvog svjetskog rata Italija **anektira Istru**, a **tvornica nazaduje** kao dio talijanskog državnog monopola.

Rovinjska tvornica duhana je od svog osnutka bila nosilac društvenih aktivnosti u cijelome gradu. Ona je veliku pozornost pridavala javnoj skrbi i kulturnim djelatnostima. O tome svjedoče i podatci da je imala vlastitu limenu glazbu, pjevački zbor i vatrogasnu jedinicu. Nakon Prvog svjetskog rata počinje s radom i kazališna grupa, a radnice i radnici tvornice se bave brojnim sportskim aktivnostima. Doprinos kulturnom razvoju grada je i otvaranje zgrade doma *Dopolavoro* (Društvo za organizaciju slobodnog vremena)³⁴ u kojemu su bile smještene kazališna pozornica i kino dvorana.

³⁴Svečano otvorena 28. svibnja 1933. god.